

**UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI”
CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE
ȘCOALA DOCTORALĂ DE FILOSOFIE**

***RELAȚIA OM-ANIMAL ÎN CONTEXT
POSTUMANIST: ABORDĂRI ETICE ȘI ESTETICE***

REZUMATUL TEZEI DE DOCTORAT

**Conducător de doctorat:
PROF. UNIV. DR. COPOERU ION**

**Student-doctorand:
PAPUC IONEL**

2022

CUPRINS

INTRODUCERE	5
CAPITOLUL 1. ANIMALITATEA ÎN FENOMENOLOGIE ȘI SUBIECTIVITATEA POSTUMANĂ	20
1.1. Remarci preliminare	20
1.1.1. Problema animalității, din perspectivă fenomenologică	21
1.1.2. Fenomenologia corporalității.....	24
1.1.3. Antropocentrismul în tradiția iudeo-creștină	34
1.1.4. Relația om-animal în postumanism.....	38
1.1.5. Emoțiile și empatia la om și animale din perspectiva evoluționistă.....	46
1.2. Remarci finale.....	52
CAPITOLUL 2. BIOETICA, ETICA FUNDAMENTALĂ A POSTUMANULUI	56
2.1. Remarci preliminare	56
2.1.1. etică și morală, la începutul celui de-al treilea mileniu.....	57
2.1.2. Bioetica: repere analitice.....	67
2.1.3. Libertatea și drepturile umanilor și non-umanilor.....	69
2.1.4. Etica postumanistă.....	75
2.2. Remarci finale.....	86
CAPITOLUL 3. BIOESTETICA, ARTA REVOLUȚIONARĂ A SENSIBILULUI	90
3.1. Remarci preliminare	90
3.1.1. Revoluția estetică și implicațiile acesteia în viața cotidiană.....	91
3.1.2. Arta postumană și multitudinea de limbaje artistice.....	100
3.1.3. Bioarta, o provocare în arta contemporană.....	105
3.1.4. Atitudinea etică a bioartiștilor.....	115
3.1.5. Animale vii ca opere de artă.....	119
3.1.6. Arta biotehologică.....	130
3.1.7. Alternative la utilizarea animalelor vii în artă.....	132
3.2. Remarci finale.....	135
CAPITOLUL 4. ATITUDINI, CUNOȘTINȚE ȘI COMPORTAMENTE PRIVIND BIOETICA ȘI BIOESTETICA ÎN SPAȚIUL CULTURAL ROMÂNESC	139
4.1. Remarci preliminare.....	139
4.2. Designul metodologiei de cercetare.....	140
4.3. Studiul I. Bioestetica – atitudini, cunoștințe, comportamente.....	151
4.2.2. Remarci finale ale studiului I.....	158

4.4.	Studiul II. Atitudini față de bioetică și bioetică în spațiul cultural românesc.....	158
4.4.5.	Concomitența și validitatea criteriilor.....	166
4.4.6.	Discuții.....	172
4.4.7.	Remarci finale ale studiului II.....	175
	CONCLUZII ȘI CONTRIBUȚII PERSONALE.....	178
	Limitele cercetării.....	182
	Direcții viitoare de cercetare.....	183
	Bibliografie.....	184

Cuvinte cheie: relația om-animal, fenomenologie, fenomenul animal, umanism, postumanism, bioetică, bioestetică, antropocentrism, speciism, Husserl, Heidegger, Merleau-Ponty, Levinas, Derrida, Agamben, drepturile animalelor, estetica cotidianului, bioartă, etica și estetica postumană

Sinteza ideilor principale

Problematica

Problematica abordată în cadrul acestei teze de doctorat, cu privire la „fenomenul animal” și la relația om-animal, își are sorgintea în preocupările mele referitoare la etica cercetării în utilizarea animalelor ca model experimental. Analizând în profunzime problema experimentelor făcute pe animale, am remarcat faptul că singurul criteriu avut în vedere de către experientatori, era criteriul suferinței. Întrebările frecvente veneau din această zonă și anume: „dacă animalele suferă?” și „dacă da, cum poate fi redusă sau chiar eliminată suferința?” Am găsit puține cercetări care să formuleze această preocupare în termeni filosofici și care să facă referire la structura ontologică a animalului. Lipsesc, de asemenea, lucrări pe tema existenței unor reglementări sau norme care să stabilească cu certitudine ce este etic și ce nu este etic în utilizarea animalelor în diverse activități.

Urmărind o fundamentare mai riguroasă și o dezvoltare mai amplă a temei, m-am orientat către conceperea unui studiu mai amplu cu privire la relațiile stabilite între oameni și animale. Ceea ce m-a susținut în acest demers a fost existența, dar și apariția unor noi scrieri din domeniul filosofiei, mai precis, al fenomenologiei, despre „fenomenul animal”, despre animalitate și despre etică (Ciocan, 2013; Braidotti, 2013). În cadrul acestor scrieri, dimensiunea animală era văzută ca un atribut comun omului și animalului. În unele dintre acestea, dimensiunea animală era încadrată atât în registrul corporalității, cât și în registrul spiritualității (Ciocan și Trepca, 2017).

În ultimile decenii, s-a remarcat existența multiplelor modalități prin care animalul își face simțită prezența, din ce în ce mai mult, în viața de zi cu zi a omului, o problematică evidențiată prin emergența unei noi discipline, și anume, zoosemiotica. Iar odată cu apariția postumanismului, se vorbește despre o etică ecologică și transversală, în care omul își pierde centralitatea în univers, ceea ce va duce la o egalizare a relațiilor om-animal. Postumanismul interoghează din interior iluzia centralității omului în univers. Distincția dintre om și animal trebuie explorată și reconfigurată în contexte diferite.

Prin urmare, am considerat că trebuie numite și detaliate argumentele pe baza cărora anumiți filosofi au aderat la paradigma conform căreia nu există nici o legătură între om și animal, conform perspectivei antropocentriste, iar alții, la paradigma care consideră animalul

ca subiect, conform teoriei postantropocentriste. A fost necesară, aşadar, o apropiere de noul context istoric al postumanismului, care urmăreşte relativizarea diferenţelor antropologice dintre om şi animal. Acest lucru se poate face prin aderarea la teoria asimilaţionistă, care evidenţiază aspectele comune omului şi animalului. Tendinţa generală, în evoluţia fenomenologiei, este de a include şi asimila teoriile biologice, psihologice şi cele etologice pentru a identifica spaţiile comune dintre om şi animal. În acest sens, un aport major este adus de către recentele descoperiri din domeniul psihologiei dezvoltării şi al etologiei, care confirmă existenţa emoţiilor şi a empatiei la animale şi care oferă o perspectivă evoluţionistă în înţelegerea animalităţii şi a relaţiilor om-animal (Menant et al., 2016: 241-254).

Aşadar, pentru a înţelege pe deplin fenomenul animal şi relaţia om-animal, este nevoie de o nouă perspectivă, una care să înglobeze ambele abordări filosofice, cea diferenţialistă şi cea asimilaţionistă. Consider că sensul profund al relaţiei om-animal se bazează pe explicitarea fenomenologică a statutului animalului. Ea se desfăşoară pe multiple paliere, datorită descentrării primatului individualităţii umane, ca subiect, şi lărgirea sensului acestuia spre acceptarea subiectivităţii non-umane.

Astfel că, având în vedere aceste teme de dezbatere, designul cercetării l-am organizat pornind de la următoarele ipoteze de lucru:

- Problematizarea structurii ontologice a omului şi a animalului va genera o mai bună înţelegere a relaţiilor om-animal şi va duce la creşterea calităţii deciziei etice, cu privire bunăstarea şi protejarea acestora.
- Perspectiva evoluţionistă a emoţiilor şi a empatiei oferă calea adecvată de înţelegere a fiinţei animale.
- Înţelegerea sensului profund al relaţiei om-animal, din perspective etice şi estetice, completează răspunsul la întrebările „care este frontiera dintre om şi animal?” şi „care sunt diferenţele şi asemănările dintre acestea?”.
- Din perspectiva teoriei postumaniste, problema empatiei, în raport cu subiectul non-uman care accentuează şi revalorizează comunicarea ca instrument evolutiv, este primordială. Cheia către conştiinţa umană şi animală se găseşte, mai degrabă, în emoţii decât în raţiune.

- Aprofundarea noii etici dintre specii, bazată pe descentrarea privilegiului uman, extinde valorile umaniste clasice, precum empatia și considerația morală și asupra animalelor.
- Cunoscând atitudinile oamenilor dintr-un spațiu cultural bine definit, cu privire la relația om-animal, se va putea crea o bancă de date care să cuprindă informații despre concepțiile, gândurile, cunoștințele, credințele și acțiunile oamenilor, cu privire la problematica cercetată. Datorită acestor informații, se fundamentează și emergența unei noi sensibilități cu privire la suferința animalelor, care promovează un activism practic de schimbare a mentalității oamenilor, în raport cu aceasta.

Ipotezele de lucru enunțate au stat la baza structurării tezei de doctorat pe care am conceput-o sub forma unei cercetări transversale, care să străbată, cu precădere, scrierile fenomenologice și postumaniste cu privire la animalitate și la relația dintre om și animale. În cadrul acestor scrieri, problema animalității în fenomenologie este abordată în principal, din punct de vedere antropocentric, iar în postumanism, aceasta este abordată dintr-o perspectivă etică și biologică postantropocentrică. Așadar, se simțea nevoia unei noi paradigme în filosofia contemporană, iar apariția postumanismului, deși plin de contradicții, invită la dezbateri, la evaluări etice și la promovarea unor atitudini înnoitoare cu privire la relația om-animal, în toate domeniile de activitate, însă, pentru aceasta, era nevoie de o nouă creativitate conceptuală. În acest fel, ideea de a structura teza de doctorat pe patru capitole, mi s-a părut a fi un demers firesc.

Primul capitol este alocat descrierii animalității în fenomenologie, subiectivității postumane și perspectivei evoluționiste a emoțiilor și empatiei la animale, al doilea capitol cuprinde teme referitoare la etică și bioetică, iar în al treilea capitol, sunt analizate din punct de vedere ontologic, epistemologic și axiologic cele mai importante elemente ale bioartei. Acest demers al cercetării, din cele două perspective: fenomenologică și postumanistă, m-a determinat ca cel de-al patrulea capitol să-l aloc unei cercetări originale care să identifice, să analizeze și să interpreteze atitudinile oamenilor din spațiul cultural românesc cu privire la fenomenul animal, la relația om-animal, la statutul moral și la valoarea estetică a animalelor. Sinteza capitolelor oferă o imagine holistică asupra relațiilor dintre om și animal și asupra modului de formare a atitudinilor oamenilor, cu privire la complexitatea acestor relații într-un context istoric bine definit.

Modul de organizare a designului cercetării și analiza atitudinilor participanților cu privire la relația om-animal, în context fenomenologic și postumanist, oferă o imagine actualizată a modului în care această relație, observată la nivel micro poate fi corelată cu imaginea de la nivel macro- social. De asemenea, acestor aspecte li se adaugă creșterea vizibilă și valoarea dezbaterilor din mediile academice, ale forumurilor de discuție sau ale diverselor asociații cu privire la bioetică și bioestetică, atât în contexte locale, cât și globale.

Metodologia de cercetare

Designul cercetării cuprinde două părți: o parte de fundamentare teoretică și o parte aplicativă, bazată pe metode de cercetare psiho-sociologică, în cadrul căreia am utilizat, atât metode cantitative, cât și calitative. Abordarea metodologică combinată mi-a permis formularea unei serii de concluzii solide cu privire la maniera de conceptualizare, caracterizare și categorizare a fenomenului animal, din perspectivă etică și estetică, dar și cu privire la atitudinile oamenilor față de acest fenomen. Atitudinile oamenilor se exprimă la nivel cognitiv, emoțional și comportamental și au impact asupra modului de procesare a informațiilor și, prin urmare, influențează în mod direct imaginea de sine, stima de sine și mediul lor de viață. Metodele cantitative și calitative utilizate în cercetare aduc argumente științifice robuste în susținerea ideilor dezbătute și totodată, deschid noi perspective de cercetare.

Diversitatea de constructe relaționate cu atitudinile oamenilor, investigate în prezenta cercetare, coroborate cu diferite metode de analiză cantitativă și calitativă, aplicate pe tipologii diferite de eșantioane, oferă o imagine exhaustivă și validă asupra fenomenului studiat și asupra implicațiilor ce derivă din acestea la nivel practic. Mai mult decât a oferi clarificări conceptuale, acest studiu își propune să stimuleze cercetarea asupra atitudinilor din perspectivă etică și estetică, aspect imperios necesar, dat fiind faptul că sensul și semnificația răspunsurilor obținute sunt extrem de relevante, în dezvoltarea și îmbunătățirea legilor, a politicilor sociale și a eticii, pentru a asigura bunăstarea animalelor și protecția acestora, în procesul de creștere și exploatare, în cercetare sau în artă. Prin integrarea abordărilor diferite cu privire la constructele investigate, lucrarea constituie un pas înainte în înțelegerea fenomenului. Nu în ultimul rând, administrarea unor chestionare, cu rolul de a descoperi și identifica atitudinile oamenilor dintr-un spațiu cultural bine definit, constituie o altă modalitate

de integrare a acestora în programe complexe de educare privind rolul bioeticii și al bioesteticii în viața comunității. Aplicarea chestionarului dezvoltat și validat pe populația românească, dar și discuțiile de la nivelul organizațiilor, al forumurilor academice și al celor profesionale, care integrează artele și științele în abordarea discursului despre etica animalelor, pentru a aprofunda înțelegerea unei probleme cheie și a influența politicile publice și comunitatea artistică, reprezintă tot atâtea căi în atingerea acestui deziderat.

Așadar, prezenta cercetare doctorală oferă contribuții teoretice și empirice importante pentru literatura de specialitate, care investighează fenomenul animal și multitudinea de fațete a relației om-animal.

Structura tezei și sinteza capitolelor

Teza de doctorat este structurată în patru capitole, fiecare în parte având o parte introductivă, cu rol rezumativ despre tema abordată. Toate capitolele încep prin câteva remarci preliminare și se încheie cu o sinteză a problematicii cercetate și a rezultatelor obținute.

În *primul capitol* am prezentat și analizat teorii, concepte și argumente cu privire la structura ontologică a omului și a animalului, având drept criteriu esențial antropocentrismul și, totodată, analiza modului în care postumanismul explică itinerariile intelectuale și istorice ale deconstrucției subiectului uman, conceptualizat în cadrul unei ontologii moniste.

Dacă umanismul clasic pune în centrul universului omul, ca subiect individual, poziția apărută în această teză este asemănătoare curentului postumanist și militează în favoarea unui subiect non-unitar, interconectat cu sine, dar și cu ceilalți, oameni și non-oameni. Consider că antropocentrismul nu poate fi depășit, decât dacă înțelegem complexitatea și profunzimea acestor fenomene și abia apoi, ne putem orienta către epoca contemporană a postumanismului, în care procesul de de-construcție a statutului omului este în plină metamorfoză.

Noul curent de gândire, postumanismul, militează pentru o relativizare a diferențelor dintre om și animal, raliindu-se teoriei asimilaționiste, care evidențiază aspectele comune omului și animalului, contrar teoriei diferențialiste, care accentuează diferența dintre aceștia. Tendința generală în evoluția fenomenologiei este aceea de a include și asimila teoriile biologice, psihologice și cele etologice, pentru a identifica spațiile comune dintre om și animal. În acest sens, un aport major este adus de către recente descoperi din domeniul

psihologiei dezvoltării și a etologiei, care confirmă existența emoțiilor și a empatiei la animale și care oferă o perspectivă evoluționistă în înțelegerea animalității și a relațiilor om-animal.

În opinia mea, analiza fenomenologică a animalului trebuie văzută ca o analiză intențională, deoarece scoate în relief elemente legate de transcendența, temporalitatea, corporalitatea, egoticul și alteritatea acestuia. Fenomenologia animalității a fost abordată prin două modalități majore: pe cale reductivă, eliminând din discuție toate teoriile științifice sau filosofice despre animale și pe cale metodologică, accentuând modalitățile de acces la ființa animalului. Rolul fenomenologiei, în această problemă, este acela de a pleca de la experiența completă și cotidiană a animalului.

Umanismul și centralitatea omului în ordinea lumii se regăsesc în scrierile unor filosofi ca Heidegger, Husserl, Merleau-Ponty sau Jean-Paul Sartre. Unele abordări fenomenologice aduc în discuție dimensiunea animală, specifică ființei umane, dar și ființei animale care se manifestă, atât în registrul corporalității, cât și al spiritualității. Alte abordări se focalizează exclusiv asupra animalității ființelor non-umane. Unii filosofi, cum ar fi Heidegger, accentuează diferențele ontologice, structurale și constitutive dintre om și animal și evidențiază caracterul special al omului, clamând unicitatea și singularitatea acestuia. Spre deosebire de aceștia, filosofii postumaniști contestă acest caracter special al omului și consideră că, în felul acesta, se oferă posibilitatea justificării oricărei forme de cruzime, de nedreptate și discriminare căreia animalul îi cade victimă. Aceste dezbateri aduc în câmpul cercetărilor teme cu privire la modul de abordare a înțelegerii animalității, înțelegere care să aibă ca punct de plecare structurile fundamentale ale omului sau, din contra, care să evite aceste structuri și să identifice acele elemente comune.

Pătrunderea teoriilor biologice și etologice, în evoluția fenomenologiei, a dus la o slăbire a diferenței antropologice. Astfel că, majoritatea lucrărilor din domeniu, care iau în serios problema animalelor non-umane, sunt postumaniste. Postumanismul desemnează o ieșire de sub dominația naturii umane și creează un viitor bazat pe egalitatea dintre specii și egalitatea dintre organic și anorganic (Moldovan, 2019: 85).

Ca abordare filosofică, postumanismul încearcă să reconfigureze antropocentrismul și să rezolve problema împărțirii planetei între umani și non-umani. Pentru înțelegerea fenomenului animal, scrierile postumaniste nu mai iau ca punct de plecare acele caracteristici tradiționale precum conștiința, percepția, eul, capacitatea de a raționa, abilitatea de a intra în

relații contractuale sau de a avea comportamente similare cu ființele umane. Anumiți autori, printre care i-aș enumera pe Nussbaum, Derrida, Diamond, Wolfe, Braidotti, Agamben, De Waal, fundamentează atitudinile etice față de animalele non-umane pe „corporalitatea noastră comună, pe mortalitate și pe finitudine” (Nussbaum, 2006: 327; Diamond, 1991: 133), caracteristici care ne apropie, iar modalitatea de a accede către conștiința umană și animală se găsește mai degrabă în empatie și emoții decât în rațiune (de Waal, 2008: 285).

În postumanism, viața are valoare în sine, nu doar viața omului, ci viața fiecărei vietăți este încărcată de valoare și toate creaturile sunt egale, neexistând o scară care să le ierarhizeze. Are loc, așadar, o egalizare a oricărei forme de viață cu cea umană. Sfârșitul umanismului clasic nu trebuie văzut ca o criză, ci presupune consecințe pozitive (Kojève, 1979: 434-435).

Prin urmare, relațiile postumane om-animal trebuie văzute ca fiind transformatoare, dar cu păstrarea identității fiecăruia. Pentru schimbarea mentalității, cu privire la aceste relații, ar trebui pornit de la teoria monistă a lui Spinoza, iar în prim-plan, trebuie aduse spațiile comune ale interacțiunii dintre om și animal deoarece toți facem parte din natură (Braidotti, 2016: 96).

În cel de-al *doilea capitol* am dezbătut teme despre etică și morală, la începutul celui de-al treilea mileniu, despre libertatea și drepturile oamenilor și a non-oamenilor, precum și teme despre bioetică, în special, etica fundamentală postumanului.

Pentru elaborarea acestui capitol, reperele principale au constat în definirea și fixarea conceptelor de etică, morală și bioetică, ca, pe baza acestora, să se poată identifica ulterior căile care au dus la inițierea unor dezbateri despre drepturi și libertăți în lumea animală. Deși primele discuții despre morală apar în scrierile teologice, preocupările despre etica secularizată apar abia la finele secolului XIX. După o perioadă de câteva decenii, în care problemele etice nu au reprezentat o preocupare majoră din punct de vedere social, în ultimul deceniu al secolului următor, etica a revenit în prim-plan, declanșând o puternică mișcare socială, care militează pentru drepturile și libertățile oamenilor și animalelor.

Am considerat că cel mai bun mod de a face trecerea către dezbaterile privind drepturile animalelor, cercetarea trebuie să aducă în prim-plan noțiunile și principiile eticii, deoarece etica vorbește despre valori, despre bine și despre rău. În opinia mea, nu există persoană care să nu fie influențată, sub o formă sau alta, de principiile eticii, fie că face sau că nu face un anumit lucru, deoarece, în orice moment, poate fi subiectul unei evaluări etice.

Trăind în societate, oamenii au nevoie de o etică comună, care să-i determine să stabilească priorități și standarde comune. Inevitabil, în cadrul societăților umane, apar și conflicte, rolul eticii fiind acela de a identifica soluții comune pentru rezolvarea acestora. În întâlnirile dintre umani și non-umani, etica are rolul de a face posibilă locuirea comună a acestora, pe baza unor relații de conviețuire reorganizate de maniera în care această conviețuire să fie una armonioasă, însă aceasta necesită o empatie activă.

Bioetica, ramură a eticii aplicate, combină cunoașterea biologică cu cea a valorilor umane. Pe cât de diferite sunt domeniile bioetice propriu-zise, pe atât de diversificate îi sunt criteriile și principiile de evaluare. Bioetica este considerată ca fiind „locul de întâlnire și câmpul de luptă al viziunilor despre om, despre viață și despre condiția umană” (Aluaș, 2016: 10). Demnitatea, integritatea, autonomia și vulnerabilitatea reprezintă principiile de bază ale bioeticii. În cadrul conceptului de bioetică, apare și sintagma de „bioetică animală”, care se referă la relația omului cu lumea animală și la responsabilitatea morală a omului, în procesul de creștere și de exploatare a animalelor, în experimentarea pe animale, în conservarea biodiversității sau în utilizarea animalelor în activități de agrement sau artă.

Perspectiva postumanistă a eticii consideră drept semnificative, din punct de vedere etic, nu doar ființele umane, ci și animalele. În această sferă a eticii, sunt incluse toate animalele, deoarece, de multe ori, acțiunile omului asupra mediului înconjurător le afectează în mod negativ. În postumanism, se consideră că nu există nici umanitate, nici natură în stare pură, ci dimpotrivă, granițele dintre om și instrumentele de cunoaștere ale naturii sunt într-o perpetuă schimbare, iar comunitatea cu regnul animal devine mai evidentă și imposibil de evitat. Relația dintre om și animal, în postumanism, se restructurează și trimite spre un egalitarism profund între oameni și animale. La baza acestui egalitarism stă împărțirea comună a aceleiași planete, a aceleiași teritoriu și a aceleiași mediu înconjurător.

Capitolul *al treilea*, l-am alocat analizei ontologice, epistemologice și axiologice a bioesteticii și bioartei. În redactarea acestui capitol, itinerariul pe care l-am avut în vedere a fost acela de a găsi cele mai bune argumente cu privire la apariția și rolul bioesteticii și bioartei, în epoca contemporană. Pentru acest lucru, mai întâi, am făcut o trecere în revistă a celor mai importante subiecte, care dezbat elemente privitoare la criza actuală prin care trece arta, ca apoi, să definesc ceea ce înseamnă revoluție estetică, iar în final, să prezint elementele definitorii ale bioartei, ca arta utilizării animalelor vii în munca artistului. Deși, în ultimul

timp, se discută mult despre arta cotidianului sau arta environmentală, în estetica filosofică, își fac loc din ce în ce mai des și discuțiile despre bioartă, având ca obiect de studiu aprecierea estetică a animalelor. Scrierea acestui capitol reduce decalajul dintre estetica environmentală și estetica animalelor vii.

În viața cotidiană, animalele au fost dintotdeauna apreciate din punct de vedere estetic, mai ales, cele de companie și cele sălbatice, considerate, de multe ori „obiecte de încântare estetică” (Parsons, 2007). Însă, în ultimul timp, spectacolele de circ, spectacole cu câini și pisici au devenit evenimente extrem de instituționalizate. La acestea, se adaugă și apariția unor expoziții cu animale vii. Toate acestea au atras atenția artiștilor, iubitorilor de artă, dar și activiștilor pentru drepturile animalelor, care au pus în discuție aspectele etice ale acestor manifestări, considerate culturale.

Teoria estetică contemporană nu are un corp de idei bine structurat pe această temă, fiind practic, tăcută. Prin prezentarea, în cadrul tezei de doctorat, a celor mai cunoscute expoziții de artă cu animale vii, am considerat că aducerea lor în lumina esteticii filosofice actuale va îmbogăți concepția oamenilor despre valoarea estetică, în general, și despre valoarea estetică a animalelor, în special.

Animalele vii au fost mult timp neglijate deoarece, spre deosebire de operele de artă clasice, acestea „sunt prea ontologic complexe pentru a servi ca obiecte estetice” (Parsons, 2007: 168). Frumusețea animalelor rezidă în calitățile și funcțiile acestora, fiind o frumusețe familiară, dar prea puțin înțeleasă.

La aceste dezbateri, se adaugă și cele cu privire la multitudinea de limbaje artistice, în arta postumană, și la rolul și atitudinile etice ale bioartiștilor. Revoluția estetică se manifestă la nivelul unor politici revoluționare ale sensibilului și determină o schimbare a modului de a gândi arta, iar această schimbare generează o formă specifică de libertate, manifestată la nivelul sensibilului.

Bioestetica are un domeniu de cercetare emergent, care reunește bioetica și estetica, pentru a pune bazele unor noi gramatici teoretico-aplicative ale investigațiilor axiologice și antropologice din cadrul său și se manifestă prin avangardă, explorează și dă direcții în teritorii necunoscute. Rolul bioesteticii, ca politică revoluționară a sensibilului, expune artiștii, dar și consumatorii de artă, la surpriza unor întâlniri neașteptate, iar aceste întâlniri vor determina o exaltare a prezentului. De asemenea, domeniul de aplicare al esteticii a fost extins

la o estetică a cotidianului, în a cărei sferă au fost încorporate diverse fenomene, obiecte, viețuitoare și practici ale vieții cotidiene. Acest tip de estetică nu include doar contemplarea reflexivă și stările mentale, ci și plăcerile senzoriale și corporale, așa-numitele simțuri inferioare ale mirosului, gustului și tactilului, precum și reacții negative sau aparent ne semnificative, momente sau comportamente minore ale vieții noastre.

Popularitatea crescândă a bioartei, în care animalele sunt privite ca obiecte de apreciere estetică, și a artei biotech, în care unele cuceriri științifice de vârf ale biotehnologiei, sunt, de asemenea, considerate opere de artă, se încadrează în curentul definit ca revoluție estetică. Astfel, are loc o deschidere absolută pentru creație, abjurându-se normele și restricțiile regimului reprezentativ al artei, stabilindu-și propriile legi.

Atât pragmatismul, cât și fenomenologia, descriu aprecierea estetică a naturii și aprecierea operelor de artă, plecând de la modelul environmental. Estetica environmentală este o estetică a implicării, are loc o participare reciprocă a privitorului și a obiectului, care este în concordanță cu interesele practice, culturale și istorice ale oamenilor. În acest tip de artă, privitorul este transformat, are loc o conștientizare estetică și nu doar o contemplație.

Utilizarea tehnologicului, a ființelor vii sau moarte în arta postumană, promovează discontinuitatea. În societățile echilibrate, considerate ca fiind sănătoase, discontinuitatea este acceptată și înțeleasă ca o diversificare a nevoilor estetice, chiar dacă, uneori, oamenii nu consideră că acest tip de artă este benefic. Multitudinea de limbaje artistice au generat un nou tip de estetică. Abordările unor artiști precum Kac, Stelarc, Orlan, Kounellis, Evaristi, Nitsch, Laval-Jeantet și mulți alții, vin cu o perspectivă diferită. A fi creativ, nu presupune neapărat a face ceva complet nou și util pentru societate, ci înseamnă combinarea unor lucruri care există deja, dar care au fost considerate, până atunci, separate. Interdisciplinaritatea, caracteristică de bază a postumanului, cuprinde toate straturile prezentului. Astfel, și arta contemporană este redefinită ca antropologie aplicată, ori practică socio-politică. Estetica postumană se disociază de abuzivul decret modern, potrivit căruia totul trebuie abordat plecând de la *anthropos*, și lasă loc unei viziuni empiriste bazată mai curând pe simțuri și pe apartenența omului la registrul viului. În acest context, integrarea animalului în actul estetic pare una firească. La această tendință, s-au raliat destul de multe galerii de artă, care consideră animalul viu și anumite aspecte ale cercetării biotehnologice drept opere de artă, iar expunerea acestora, ca un lucru normal.

Atitudinea consumatorului de artă este influențată de propria cunoaștere, de propriul sistem de valori, de propriile păreri despre oameni și animale, despre artă și despre rolul acesteia, despre relații și natură. Bioarta obligă privitorul să iasă din contemplarea reflexivă și să încorporeze, în trăirile sale, plăcerile oferite de simțul tactil, olfactiv sau gustativ. În acest tip de artă, contextul artistic obligă privitorul să dea răspunsuri care ajută la identificarea a ceea ce este etic sau neetic, cu privire la modul în care sunt tratate animalele. Angajamentul interdisciplinar al lucrărilor de bioartă, la care se adaugă seminariile și forumurile profesionale care integrează arta și științele în abordarea eticii animalelor, pot aprofunda înțelegerea unor probleme cheie pentru a influența politicile publice și comunitatea artistică din contexte locale și globale. Bioartiștii, uneori, prin munca lor, îndeplinesc preocupările, speranțele și fanteziile noastre.

Capitolul *al patrulea*, l-am structurat sub forma a două studii, care investighează atitudinile, cunoștințele și comportamentele oamenilor, cu privire la bioetică și bioestetică, din spațiul cultural românesc. În acest capitol, am urmărit modul în care se formează atitudinile oamenilor și implicațiile acestora în viața cotidiană. Dacă etica se referă la modul în care oamenii își trăiesc viața, preocuparea mea a fost să identific modul cum responsabilitatea individuală duce la formarea atitudinilor și cum acestea se răsfrâng asupra relației, extrem de complexe, om-animal. Primul studiu este unul calitativ, de elaborare, validare și testare a unui chestionar, iar cel de-al doilea studiu este unul cantitativ, de analiză statistică a datelor colectate de la respondenți, pe baza chestionarului elaborat și validat în primul.

Primul studiu descrie procesul de elaborare și validare al unui instrument emergent de măsurare a atitudinilor etice și estetice, referitoare la relația om-animal. Analiza factorială exploratorie a datelor colectate pe un eșantion de 219 participanți a sugerat existența a cinci dimensiuni latente: atitudini etice, atitudini estetice, superioritatea omului față de animale, similaritatea om-animal și emoții puternice referitoare la animale. Toate aceste subscale ale instrumentului au prezentat o consistență internă bună sau excelentă, iar itemii păstrați în cadrul instrumentului au acoperit întreg spațiul conceptual propus de experți în discuțiile preliminare, sugerând o bună validitate de conținut. Referitor la validitatea de construct, diferențele de gen observate sub raportul factorilor sunt congruente cu rezultatele prezente în literatură: participanții de gen feminin prezintă un nivel mai ridicat de emoții, se comportă mai etic în luarea deciziilor și sunt mai investiți în bunăstarea animalelor. Astfel, caracteristicile

psihometrice ale instrumentului elaborat sunt încurajatoare. Este necesară însă replicarea structurii acestor factori, prin aplicarea analizei factoriale confirmatorii pe datele recoltate de la un alt eșantion. De asemenea, este necesară evaluarea validității de criteriu, prin stabilirea puterii predictive a scalei, în raport cu indicatori comportamentali, cum ar fi comportamentul alimentar și completarea evaluării validității de construct, prin testarea asocierii dintre scorurile oferite de instrument și scorurile unor instrumente care măsoară constructe similare. Conform instrumentului dezvoltat, atitudinile etice și cele estetice sunt suficient de slab asociate, încât pot fi considerate independente, împărtășind însă varianță cu celelalte dimensiuni extrase.

Analiza calitativă a validității chestionarului a fost efectuată prin metoda „focus-grup”. Focus-grupul a fost format din șase persoane, cu expertiză în domenii conexe subiectului studiului: profesioniști în medicină veterinară, filosofi, activiști de mediu, experți în etică și artiști. Grupul s-a reunit într-o singură întâlnire online, care a durat aproximativ două ore. Autorul tezei a selectat participanții, a moderat grupul și a realizat analiza de conținut pe baza transcripției întâlnirii. Întâlnirea a reprezentat ultima etapă a elaborării chestionarului și a avut ca obiectiv central evaluarea validității acestuia. Toți participanții la focus-grup au considerat că mediul educațional trebuie să fie mai dinamic și mai perseverent în integrarea unor teme despre drepturile animalelor care, implicit, vor conduce la o alfabetizare a tinerilor cu privire la bioetică și bioartă.

În *studiul al doilea*, remarcile finale ale investigației curente au fost destul de robuste. Acest studiu a fost pilotat pe un număr de 209 persoane, de vârstă, gen, nivel de școlarizare și profesii diferite. Pe măsură ce bioarta devine tot mai populară, este importantă înțelegerea caracteristicilor consumatorilor și criticilor săi. Chestionarul creat este un prim instrument de măsură, atât al atitudinilor bioetice, cât și al celor bioestetice și a demonstrat bune calități psihometrice, în ambele eșantioane, având o consistență internă bună spre excelentă, indicând existența prevăzută a corelațiilor cu instrumente de măsură similare, semnalizând și apariția diferențelor regăsite în literatura de specialitate în privința variabilelor semnificative, precum comportamentul alimentar și diferențele de gen. În afara validării analizei, rezultatele general-satisfăcătoare au indicat o corelație între percepția bioartei, ca fiind valoroasă estetic, și atitudinile favorabile în legătură cu utilizarea animalelor pentru divertisment și o lipsă de

preocupare pentru protecție în managementul animalelor. Această concluzie este relevantă deoarece reflectă atitudinile ce se regăsesc în discursul criticilor, în materie de bioartă.

Concluzii și contribuții personale

Sensul profund al relației om-animal constă într-o explicitare fenomenologică a statutului animalului, după care se repliază pe multiple paliere, pentru a accede la cunoașterea structurii ontologice a omului și animalului, ceea ce va duce la creșterea calității deciziei etice, cu privire bunăstarea și protejarea acestora. Acentuarea empatiei, din perspectiva teoriei postumaniste a subiectivității, revalorizează comunicarea-ca instrument evolutiv, iar cheia către conștiința umană și animală se găsește mai degrabă în emoții, decât în rațiune. Înțelegerea sensului profund al relației om-animal, din perspective etice și estetice, completează răspunsul la întrebările „care este frontiera dintre om și animal?” și „care sunt diferențele și asemănările dintre acestea?”

Prezenta teză de doctorat aduce contribuții pentru înțelegerea conceptelor de animalitate, de bioetică și bioetică, utilizând o abordare derivată, în principal, din teoria filosofică a fenomenologiei. Mai specific, teza de doctorat este prima lucrare de cercetare care, pe baza unui chestionar validat pe populația românească, își propune să ofere coerență și aplicabilitate factorilor relevanți în formarea atitudinilor cu privire la relația om-animal, statutul moral al animalelor și valoarea estetică a acestora.

De asemenea, această cercetare poate constitui un punct de pornire pentru includerea, în programele educaționale, a unor teme care investighează emoțiile, sentimentele, credințele, percepțiile și acțiunile oamenilor, din spațiul cultural românesc, cu privire la fenomenul animal. Atitudinile oamenilor au impact asupra modului de procesare a informațiilor și, prin urmare, influențează în mod direct imaginea de sine, comportamentul și mediul de viață al acestora.

Perspectiva de cercetare, derivată din teoriile filosofice cu privire la animalitate, drepturile animalelor și bioartă, oferă o abordare sustenabilă a acestor constructe ce pot fi cu ușurință transferate în practici eficiente de dezbatere. Discuțiile de la nivelul organizațiilor, al forumurilor academice și profesionale, care integrează artele și științele, în abordarea discursului despre etica animalelor, pentru a aprofunda înțelegerea unei probleme-cheie și a

influența comunitatea artistică din punct de vedere etic, reprezintă tot atâtea căi în atingerea acestui deziderat.

În același timp, diversitatea de constructe relaționate cu atitudinile oamenilor investigate în prezenta cercetare, coroborate cu diferite metode de cercetare cantitativă și calitativă, aplicate pe tipologii diferite de eșantioane, oferă o imagine exhaustivă și validă asupra fenomenului studiat și asupra implicațiilor ce derivă din acestea, la nivel practic. Mai mult decât a oferi clarificări conceptuale, acest studiu își propune să stimuleze cercetarea asupra atitudinilor din perspectivă etică și estetică, aspect imperios necesar, dat fiind faptul că sensul și semnificația răspunsurilor sunt extrem de relevante în dezvoltarea și îmbunătățirea legilor și a eticii, pentru a asigura bunăstarea animalelor și protecția acestora în procesul de creștere și exploatare, în cercetare și în artă. Prin integrarea abordărilor diferite, cu privire la constructele investigate, s-a făcut un pas înainte în înțelegerea fenomenului. Nu în ultimul rând, administrarea unor chestionare, cu rolul de a descoperi și identifica atitudinile oamenilor dintr-un spațiu cultural bine definit, constituie o altă modalitate de integrare a acestora în programe complexe de educare privind rolul bioeticii și bioesteticii în viața comunității.

Așadar, prezenta cercetare doctorală oferă contribuții teoretice și empirice importante pentru literatura de specialitate care investighează fenomenul animal. Studiile prezentate oferă direcții valoroase în următoarele problematici: conceptualizarea constructului de animalitate; conceptualizarea și măsurarea atitudinilor cu privire la bioetică și bioartă; antecedentele și rezultatele bioartiștilor și importanța elaborării unei legislații coerente, cu stabilirea unor limite clare în toate activitățile în care sunt implicate animalele.

Din punct de vedere teoretic, studiul nostru oferă clarificări cu privire la fenomenul animal, fiind, totodată, primul studiu care investighează acest construct, în rândul populației din România, și se aliază studiilor care susțin perspectivele postumaniste despre bioetică, considerată etica fundamentală a acestui secol și a celor despre bioestetică, considerată ca arta revoluționară a sensibilului.

Multitudinea de lucrări din arta contemporană, care au integrat animalele vii sau moarte în munca artistului și le-au oferit statutul de opere de artă, au generat comentarii publice despre etica și estetica realizării lor și au incitat dezbateri în lumea academică, pentru a dezvălui impactul acestei întâlniri extraordinare dintre om și animale. Practic, indiferent de

atitudinea oamenilor, descoperirea acesteia implică derivarea unui sens personal prosocial, orientat deopotrivă către sine, dar și către ceilalți.

A doua contribuție teoretică a acestei teze de doctorat este aceea de întărire a rezultatelor care susțin că dezbaterile despre etica animală militează pentru abolirea tiraniei omului asupra animalelor și pentru extinderea ideii de drepturi, de la sfera umană către cea animală acestea fiind relevante pentru acest secol. Animalul trebuie inclus în comunitatea morală cu societatea umană, să nu mai aibă statutul de proprietate a omului și să i se acorde statutul de persoană, din care decurg toate celelalte drepturi legale: dreptate, demnitate, protecție, respect, valoare de scop în sine.

A treia contribuție implică validarea postumanismului, văzut, în primul rând, ca atitudine etică care situează în mod manifest omul în relație cu o lume care se excedează în permanență, având drept consecință o simultană subminare și reconstituire a ideii de responsabilitate individuală și colectivă. Postumanismul se concentrează asupra deconstrucției, nu a înlocuirii subiectului uman. Dimensiunea postumană a postantropocentrismului poate fi văzută ca o mișcare deconstructivistă, dar ceea ce se deconstruiește este supremația speciilor, nimicind și orice noțiune persistentă de natură umană, *anthropos* și *bios*, ca fiind distinctă categorial, de viața animalelor și a non-oamenilor.

Din punct de vedere metodologic, o contribuție a prezentei lucrări este datorată faptului că aceasta combină metodologia de cercetare de tip cantitativ cu cea de tip calitativ. Această abordare metodologică combinată ne-a permis să formulăm o serie de concluzii robuste cu privire la maniera de conceptualizare, caracterizare și categorizare a fenomenului animal, din perspectivă etică și estetică și a relațiilor om-animal. Totodată, a permis și aprofundarea atitudinilor oamenilor, cu privire la relația om-animal, care se exprimă la nivel cognitiv, emoțional și comportamental și poate avea impact asupra modului de procesare a informațiilor și, prin urmare, influențează în mod direct imaginea de sine a omului, dar și mediul de viață al animalelor.

Din punctul de vedere al implicațiilor practice, teza de doctorat oferă cercetătorilor un chestionar validat pe populația românească, ca instrument de lucru în studierea atitudinilor și percepțiilor oamenilor privind relația om-animal. Chestionarul elaborat are bune calități psihometrice, având o consistență internă bună spre excelentă, indicând existența prevăzută a corelațiilor cu instrumente de măsură similare, semnalizând și apariția diferențelor regăsite și

în literatura de specialitate, în privința variabilelor semnificative, precum comportamentul alimentar și diferențele de gen. Rezultatele obținute, în urma studiilor empirice aplicate, oferă informații importante despre sursa emoțiilor pozitive, a empatiei și sistemului de valori în relația om-animal, în viața de zi cu zi. Pe măsură ce bioarta devine tot mai populară, este importantă înțelegerea caracteristicilor consumatorilor și criticilor săi, iar rezultatele general valide au indicat o corelație între percepția bioartei, ca fiind valoroasă estetic, și atitudinile favorabile în legătură cu utilizarea animalelor pentru divertisment și o lipsă de preocupare pentru protecție în managementul animalelor. Această concluzie este relevantă deoarece reflectă atitudinile ce se regăsesc în discursul criticilor din domeniul bioartei.

Identificarea unor oportunități de explorare a relației om-animal, în contexte diferite, cum ar fi: mediul organizațional de muncă, de voluntariat sau de petrecere a timpului liber, poate crește șansa exprimării atitudinilor pozitive față de animale.

Nu în ultimul rând, universitățile pot contribui la dezvoltarea atitudinilor bioetice și bioestetice ale studenților, prin includerea în cadrul programelor de studiu a unor activități sau cursuri facultative, care să dezvolte competențele de gândire critică și apreciere artistică a acestora. În felul acesta, studenții își vor putea dezvolta capacitatea de a-și explora sinele, în raport cu realitățile vieții, iar astfel de măsuri ar putea contribui la creșterea motivației pentru dezvoltarea personală și de angajament educațional, privind alfabetizarea în domeniul bioeticii și bioartei.

Ca un corolar al cercetărilor, această teză de doctorat are câteva elemente certe de originalitate și contribuții inovative:

1. Pe baza descoperirilor recente din psihologia dezvoltării și din etologie, propun o schimbare de paradigmă cu privire la cunoașterea „fenomenului animal” și a relațiilor om-animal. Consider că, pentru înțelegerea profundă a animalității, nu trebuie ca punctul de plecare să fie paradigma fenomenologică a structurilor fundamentale ale omului, ci paradigma evolutivă a emoțiilor și a empatiei, în felul acesta, animalul se reconectează atât la propria lume, cât și la lumea existenței umane.
2. Principiile eticii trebuie stabilite din perspectiva postumanismului, care militează pentru ieșirea de sub dominația naturii umane și creează un viitor bazat pe egalitatea dintre specii.

3. Ca abordare filosofică, postumanismul încearcă să reconfigureze antropocentrismul și să rezolve problema împărțirii planetei între umani și non-umani.
4. Bioarta este o artă ambientală, este o artă a acțiunii și are o influență directă asupra consumatorului de artă, cu privire la relațiile om-animal.
5. Cunoașterea atitudinilor oamenilor cu privire la statutul moral al animalelor oferă noi date pentru stabilirea de norme și limite a ceea ce este etic și neetic, în utilizarea animalelor în activitățile de creștere, cercetare, divertisment.

Bibliografie (selectivă)

- ADORNO, Theodor (2006): *Critical Evaluations in Cultural Theory*. In: Simon Jarvis (ed.). Routledge, New York.
- AGAMBEN, Giorgio (1998): *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*, Stanford University Press, California.
- AGAMBEN, Giorgio, (2016): *Deschisul. Omul și animalul*, trad. de Vlad Russo, Editura Humanitas, București.
- ALUAȘ, Maria (2016): *Bioetică Medicală*. Editura Medicală Universitară „Iuliu Hațieganu”, Cluj-Napoca.
- ARISTOTEL (1977): *De Anima*. trad. J. Tricot. Editura Vrin. Paris.
- BADMINGTON, Neil (2003): *Theorizing Posthumanism*, Cultural Critic, nr. 53. University of Minnesota Press.
- BAKER, Steve (2000): *Postmodern Animal*; Reaktion Books: London, UK.
- BAUMANS, Vera (2004): *Use of animals in experimental research: an ethical dilemma?* Gene Therapy, nr.11.
- BĂDĂLIȚĂ, Cristian (2004): *Văzutele și nevăzutele*. Editura Curtea Veche. București.
- BEAUCHAMP, Paul (1995): In: Soullillau J., (1995). *L'impunité de l'art. "Introduction générale"*. Series Couleur des idées. Éd. Seuil, Paris.
- BERGER John (2018): *Feluri de a vedea*. Ed. Vellant. București.
- BENTHAM, Jeremy (1970): *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, The Athlone Press, University of London.
- BERLEANT, Arnold (2005): *Ideas for a Social Aesthetic*. In: Andrew Light and Jonathan M. Smith (ed.), *Aesthetics of Everyday Life*, Columbia University Press, New York.
- BRAIDOTTI, Rosi (2013): *The Posthuman*. Polity Press, Cambridge, UK.
- BRAIDOTTI, Rosi (2016): *Postumanul*, trad. Ovidiu Anemțoaicei, Editura Hecate, București.
- BUTLER, Judith (1993): *Frames of War. When Is Life Grievable?* Londra: Verso.
- CARLSON, Allen (2002): *Aesthetics and The Environment: The Appreciation of Nature, Art and Architecture*. Routledge. New York and London.
- CIOCAN, Cristian (2013): *Întruchipări. Studiu de fenomenologie a corporalității*. Editura Humanitas. București.

- CIOCAN, Cristian (2014): *Note privind problematica animalității în fenomenologie*, Studii de istorie a filosofiei universale.
- CIOCAN, Cristian–Trepca A., (2017): *Fenomenul „animal”*. *Abordări fenomenologice ale diferenței antropologice*. Editura Zeta Books. București.
- CIOMOȘ, Virgil (2008): *Être(s) de passage*. Zeta Books. București.
- CIOROGAR, Alex (coord.) (2019): *Postumanismul*. Editura Tracus Arte. București.
- CROSS, Anthony (2018): *The animal is present, The ethics of animal use in contemporary Art*. *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*.
- COPOERU, Ion-Szabo, N., (Coordonatori), (2008): *Etică și cultură profesională*, Editura Casa de Știință, Cluj-Napoca.
- COPOERU, Ion (2014): *Aparență și sens la încrucișarea dintre constituire și manifestare*. Ed, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca.
- DE WAAL, Frans (1996): *Good Natured: The Origins of Right and Wrong in Humans and Other Animals*. Harvard University Press. Cambridge and London.
- DE WAAL, Frans (2008): *Putting the altruism back into altruism: the evolution of empathy*. *Annual Review of Psychology*, vol. 59.
- DENNETT, Daniel (1996): *Tipuri mentale. O încercare de înțelegere a conștiinței*. [Kinds of minds: Towards an understanding of consciousness]. Humanitas, București, România.
- DERRIDA, Jacques (2008): *The Animal That Therefore I Am*. In: Mallet M. L. (ed.). Fordham University Press, New York, USA.
- DELEUZE, Giles (1995): *L'immanence: une vie*. Philosophie. nr. 47.
- DESCARTES, René (1984): *Discours de la methode pour bien conduire sa raison et chercher la verité dans les sciences [1637]*, Paris, Bordas.
- DESCARTES, René (1998): *Discourse on Method and Meditations*. First Philosophy, fourth edition, translated by Donald A. Cress. Hackett Publishing Company, Inc., Indianapolis, Indiana.
- DEWEY, John (2008). *El arte como experiencia*. Barcelona, España: Paidós.
- DIAMOND, Cora (1991): *The Realistic Spirit: Wittgenstein, Philosophy, and the Mind*, Cambridge, MA, MIT Press.
- FRUNZĂ, Mihaela (2011): *Case studies in teaching euthanasia. Ethical and pedagogical aspects*. *Romanian Journal of Bioethics*, vol. 9, nr. 1.
- GADAMER, Hans Georg (2001): *Adevăr și metodă*. Editura Teora. București.
- GRUEN, Lori (2006): *Animalele*, În: Peter Singer. 2006. *Tratat de etică*, trad. De Vasile Boari și Raluca Mărincean. Editura Polirom. Iași.
- HARAWAY, Donna (2007): *When Species Meet*. MN: University of Minnesota. Minneapolis.
- HAYLES, Katherine (1999): *How We Became Posthuman. Virtual Bodies*. In: *Cybernetics, Literature and Informatics*, Chicago & London, The University of Chicago Press.
- HEIDEGGER, Martin (2003): *Ființă și timp*, trad. de Gabriel Liiceanu și Cătălin Cioabă. Editura Humanitas, București.
- HUSSERL, Edmund (1994): *Cartesianische Meditationen und Pariser Vorträge*. (hrsg. von S. Strasser) Der Haag: Kluwer. *Meditații carteziene*. trad. De Aurelian Crăiuțu. Editura Humanitas. București.
- KOJÈVE, Alexandre, (1979): *Introduction à la lecture de Hegel*, Gallimard, Paris.
- LEVINAS, Emmanuel (2004): *The Name of A Dog or Natural Rights*. In: *Animal Philosophy. Essential Readings in Continental Thought*. ed. Matthew Calarco, Peter Atterton. Continuum. London.

- LYOTARD, Jean-François (1988): *The Differend: Phrases in Dispute*, translated by G. Van Den Abbeele (Minneapolis, MN: University of Minnesota Press).
- MERLEAU-PONTY, Maurice (2017): *Vizibilul și invizibilul*. trad. de Livia Cătălina Toboșaru și Delia Popa. Editura Tact, Cluj-Napoca.
- MENANT, Ophélie., Destrez A., Deiss V., Boissy A., Delagrance P., Calandreau L., Chaillou E., (2016): *Régulation des émotions chez l'animal d'élevage: focus sur les acteurs neurobiologiques*. In : *Neurobiologie des fonctions et des comportements*. Chaillou E., Tillet Y., Baumont R. (Eds). Dossier, INRA Prod. Anim., 29.
- MIDGLEY, Mary (2006): *Originile eticii*. În: Peter Singer. 2006. *Tratat de etică*, trad. De Vasile Boari și Raluca Mărincean. Editura Polirom. Iași.
- MOLDOVAN, Denisa Adriana (2019): Postumanul: ieșirea din dualitatea utopie/distopie. In: Alex Ciorogar (coord.): *Postumanismul*, Editura Tracus Arte. București.
- NUSSBAUM, Martha (2006): *Frontiers of Justice. Disability. Nationality, Species Membership*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- NUSSBAUM, Martha (2010): *Not for Profit. Why Democracy Needs the Humanities*. Princeton University Press. Princeton. New Jersey.
- PEPPERELL, Robert (2003): *The Posthuman Condition, Consciousness Beyond the Brain*. Bristol & Portland. Intellect Books.
- RANCIÈRE, Jacques (2010a): *The Aesthetic Unconscious*. Polty. Cambridge. UK.
- RAȚIU Dan Eugen (ed.) (2016): *Arta și viața cotidiană. Explorări actuale în estetică*. Editura Casa Cărții de Știință, Cluj-Napoca.
- SAITO, Yuriko (2007): *Everyday Aesthetics*. Oxford University Press. Oxford, NY.
- SHUSTERMAN, Richard (2006): *Aesthetic Experience: From Analysis to Eros*. The Journal of Aesthetics and Art Criticism, vol. 64, nr. 2.
- SINGER, Peter, (1991): *Animal Liberation*, Thorsons, London.
- SINGER, Peter, (2011): *Practical Ethics*. Cambridge University Press, New York, USA.
- WOLFE, Cary (2008): *Carne și finitudine. Despre animale în filosofia (post)umanistă*. trad. de Vasile Mihalache. *Post(h)um. Jurnal de studii (post)umaniste*. Issue 117, Vol. 37, No. 3. University of Wisconsin Press.